

Inhoudsopgave

Inleiding, p. 7

deel 1

Verbeelding, p. 13

A

Kritiek op

letterlijke verbeelding, p. 17

§1

**De Zeven Werken van
Barmhartigheid**

(De Meester van Alkmaar), p. 19

§2

Aad de Haas'

Profanerende Religieuze kunst

(Mariano Cordiovani e.a), p. 22

§3

Bloederige

Christelijke kunst

(Denis Diderot), p. 25

§4

Vlugschrift Beeldenstorm

(Auteur onbekend), p. 28

§5

Verminkt: De Heilige

Drievuldigheid

(Arnt van Tricht), p. 31

§6

Verwoest: De boeddha's

van Bamyan

(Taliban), p. 33

B

Kritiek op

mentale verbeelding, p. 37

§7

Mystieke vrouwen

(Denis Diderot), p. 39

§8

Een waarachtig

theïsme

(David Hume), p. 41

§9

Discordianisme

(Church of the Flying

Spaghetti Monster), p. 44

§10

Lucretius en de vreze Gods

(Lucretius), p. 47

§11

Over het begrip

van God

(Spinoza), p.51

§12

Antropomorfe

Godenbeelden

(Xenofanes, Clemens van

Alexandrië), p. 53

deel 2**Veroordeling, p. 59**A**In Gods naam, p. 61**§13

Kritiek op lekenpriesters
(Caritas Pirckheimer), p. 65

§14

**De Kerk als machtig en
log instituut**
(Gerard Mathot en Aad de Haas), p. 67

§15

**Evangelie van
Judas**
(gnosticisme), p. 69

§16

Over de gnostici
(Plotinos), p. 71

§17

**Paus en Sultan in
de hel**
(Matthias Gerung), p. 74

§18

De Ceremonie
(Jan Siebelink), p. 77

§19

**Xenofanes over
de grote Griekse dichters**, p. 79

§20

**Verbeelding van
de valse geestelijkheid**, p. 81

B**Van God los, p. 85**§21

De vloek van het atheïsme
(Plato), p. 87

§22

Deconversie
(Tim Brooks), p. 89

§23

**God toont zich niet
in de wereld**
(Ludwig Wittgenstein), p.91

§24

Bijgeloof
(Voltaire), p.93

§25

**Bevrijding van
de angst voor de goden**
(Lucretius), p. 95

§26

**De rede van Zeus tegen
de Olympische goden,
en de reactie van Athene**
(Homeros), p.97

§27

Ware en valse vergeving
(Hans Holbein de Jongere), p.99

deel 3**Vermaatschappelijking, p. 105**deel A**Kritiek op de goddeloze
maatschappij, p. 111**§28

**Nieuwe soorten
van theologie**
(Plato), p. 114

§29

**Scheiding van
staat en kerk**, p. 116

§30

**Spinoza's definitie van
de godsdienst**, p. 119

§31

Dank U!
**Religiekritiek op
het toneel**, p. 122

§32

Moderniteit is afgoderij
(Donoso Cortés), p. 125

§33

Religie op de pijnbank, p. 128

deel B**Kritiek op maatschappelijke
gevolgen van religie, p. 131**§34

**Altijd wat uit
te leggen**, p. 133

§35

**De martelaren
van Córdoba**
(Eulogius), p. 136

§36

Over fanatisme
(Voltaire), p. 139

§37

**Tolerantie in
Nathan de Wijze**
(Lessing), p. 142

§38

Kritiek op het kloosterleven
(Luther), p. 145

§39

Verzet tegen christelijke leraren
(Julianus), p. 148

§40

**Nederlands grondgebied,
Nederlandse religie?** p. 151

Afsluiting

**Waarover gaat
religiekritiek eigenlijk?**
Een poging tot begrip, p. 155

Inleiding

In een redactioneel commentaar van het dagblad *Trouw* handelend over de afschaffing van de wet die godslastering strafbaar stelt, gedateerd 5 december 2013, lezen we: “Dit land is gebouwd op religiekritiek, die altijd al bij vlagen hard, bot en ronduit smalend was. Anders dan velen wellicht vermoeden, zijn het juist christenen die daarin vaak voorop hebben gelopen. Het protestantisme is in wezen keiharde kritiek op de rooms-katholieke variant van het christendom, en het Nederlandse katholicisme heeft zich weer sterk ontwikkeld door te reageren op het protestantisme en zich verder te emanciperen.”

Deze uitspraak is opmerkelijk. Vaak denkt men bij religiekritiek aan een kritische houding tegenover religie, zo niet ronduit een afwijzing van religie. De aangehaalde uitspraak plaatst religiekritiek daarentegen in het hart van de religies zelf of in de botsing tussen verschillende interpretaties van een religie die gemeenschappelijke bronnen kent. De religiekritiek van vandaag heeft een lange voorgeschiedenis en komt niet uit de lucht vallen. Bovendien heeft religiekritiek een bredere betekenis dan alleen een beoordeling en waardering van religieuze opvattingen en praktijken. De godsdienst heeft immers sedert mensenheugenis een zwaar stempel gedrukt op de cultuur en de manier van leven. Nog niet zo lang geleden werd door velen gedacht dat godsdienst de grondslag van de samenleving is, dat saamhorigheid van een volk niet zonder godsdienst kan bestaan. Een wet die godslastering in Nederland verbiedt, is pas sinds kort geschrapt. Het bestaan van die wet geeft echter aan dat ooit de godsdienst een zekere onaantastbaarheid genoot. Dat betekent dat religiekritiek lange tijd een andere betekenis heeft gehad. Kritiek op godsdienst gold tegelijk als schending van de eerbied die men God verschuldigd was. Vandaag heeft religiekritiek betrekking op wat mensen denken en doen — en geldt het als een normaal onderdeel van de vrijheid van meningsuiting en het debat tussen burgers. Mensen mag men niet beledigen of kwetsen, maar mensen mogen elkaar wel de maat nemen. Voorheen trof religiekritiek echter het hart van de gemeenschap zelf. Ze was dus veeleer een reflectie op het samenleven, en op de cultuur en de levenswijze die dit samenleven mogelijk maakt. Dat maakt religiekritiek tot een belangrijk onderwerp voor onderzoek. Inmiddels leven we

in een wereld waarin godsdienst, in ieder geval in de traditionele gedaanten, op de terugtocht is en religiekritiek vooral de uitdrukking is van de overtuiging dat godsdienst inderdaad terecht verdwijnt en voor zover aanwezig nog verder teruggedrongen dient te worden.

Dit boek hoopt te laten zien dat met de overmatige aandacht voor een afwijzende kritiek van religie in het algemeen een vertekend beeld ontstaat van de betekenis van de religiekritiek. Het materiaal dat in dit boek wordt gepresenteerd is een poging ideeën voor dit onderzoek te verkennen. Wat zijn de thema's van religiekritiek? In welke gedaanten doet religiekritiek zich voor? Welke uitingvormen en stijlen hanteren de critici van religie? Hoe divers dit veld kan zijn, blijkt ook uit de zin waarmee het artikel eindigt dat bij de aanhef van deze inleiding al werd aangehaald. Het sluit aan bij een herinnering aan het beroemde proces tegen de schrijver Gerard Reve wegens godslastering: "De ergste godslastering is soms eigenlijk vroom en de vroomste taal soms godslasterlijk."

Religiekritiek betekent letterlijk een oordeel vellen over godsdienst — godsdienst in het algemeen of bepaalde godsdienstige overtuigingen, voorstellingen, praktijken of andere uitingen. Kritiek is afgeleid van het Griekse woord voor onderscheiden, beoordelen, uitleggen, beslissen. Hier gebruiken we het begrip kritiek in een ruime en brede zin — vandaar de ondertitel 'stijlen van religiekritiek'. Het uitgangspunt van religiekritiek bestaat in de vorm van een oordeel, maar er zijn verschillende manieren om dit oordeel te uiten. Eén ervan is een betoog waarin het oordeel met redenen wordt onderbouwd. We komen religiekritiek echter in vele andere gedaanten tegen: hekeldichten en spotprenten, theater en twistgesprek, inquisitie en Beeldenstorm, wetten en bestuurlijke maatregelen enzovoort. Ook de wijze waarop mensen religiekritiek uiten kan verschillen: waardig of heftig, vreedzaam of gewelddadig, met redenen of met spot, onderzoekend of verwerpend.

Religiekritiek is allereerst interne kritiek aangezien elke godsdienst uitgaat van bepaalde overtuigingen en praktijken die als maatstaf gelden: de juiste overtuiging (orthodoxie) en de juiste beoefening van godsdienst (orthopraxis). De verhalen over de goden (of de ene God) en de manieren om de goden te dienen kunnen eindeloos variëren. We zien in elke godsdienstige gemeenschap pogingen leer en leven vast te leggen, de verscheidenheid binnen bepaalde grenzen te houden en zich te onderscheiden van anderen. Dat betekent dat er altijd afwijkingen voorkomen die onder kritiek komen te staan (heterodoxie of heteropraxis) — soms met ver-

volging als consequentie. Een belangrijk onderscheid in dit verband is dat tussen *religio* en *superstitio*: de gangbare en maatgevende godsdienst en dat wat overtollig en bijkomstig is en daarmee buiten de kaders valt van wat aan religie is toegestaan. Deze tegenstelling is op zeer verschillende manieren ingevuld: *religio* is meestal de eigen godsdienst, *superstitio* die van een andere groep. Daarmee zijn we al gekomen bij religiekritiek in de vorm van strijd tussen verschillende godsdiensten (interreligieuze religiekritiek). Deze kan ontstaan zijn uit interne religiekritiek die vervolgens leidt tot een schisma (denk aan het vroege christendom of de Reformatie), maar kan ook ontstaan wanneer godsdiensten met een eigen herkomst op elkaar botsen. Ten slotte kan godsdienstkritiek in beide vormen leiden tot een kritiek van de godsdienst als zodanig: externe religiekritiek.

Religiekritiek is een oordeel — en heeft daarom twee kanten, de beoordeelde religie en de (eventuele) religie van de beoordelaar. Hoor en wederhoor zijn vereist. De religiekritiek zelf vraagt ook om een oordeel. Doet de religiekritiek recht aan de beoordeelde religie? Kan het al of niet religieuze gezichtspunt van de beoordelaar zelf niet ook voorwerp worden van een (religie)kritiek? Voorbeelden van wederzijdse kritiek vanuit godsdienstig gezichtspunt zijn er te over: Romeinse kritiek op het christendom en christelijke kritiek op de Romeinse godsdienst, de strijd tussen protestanten en katholieken tijdens de Reformatie, kritiek van het christendom en kritiek op de Verlichting in meer recente tijden. Godsdienst is omstreden, maar religiekritiek ook. Vaak vinden we dezelfde argumenten die eerst tegen een andere godsdienst werden geuit terug in een kritiek op de kritiserende godsdienst zelf.

De inzet van dit boek is allereerst met een afstandelijke blik naar religiekritiek te kijken. De staalkaart van uitingen van religiekritiek waarmee dit boek gevuld is, roept allereerst de vraag op: wat zijn de verbanden tussen al deze verschijnselen? Is er een samenhang, een rode draad, een kern van religiekritiek? Aan het slot van dit boek zullen we proberen de balans op te maken en al het getoonde materiaal in perspectief te plaatsen. Maar allereerst is het aan de lezer van dit boek om met verwondering of ergernis de vele voorbeelden van religiekritiek tot zich te nemen.

We hebben deze wandeling langs uitingen van religiekritiek door de eeuwen heen al enigszins geordend aan de hand van drie grote thema's: verbeelding, veroordeling en vermaatschappelijking. In het eerste deel zal het vooral gaan om de kritiek van de religieuze verbeelding: op beelden die verkeerd zijn en over het verkeerd zijn van verbeelding. In het tweede staat de veroordeling centraal: wie mag

de godsdienst in deze wereld vertegenwoordigen, en vooral wie mag dat niet of in ieder geval niet op die manier? De wijze waarop het goddelijke wordt bemiddeld in deze wereld is onderwerp van veel religiekritiek. In het derde deel richten we ons op de vermaatschappelijking van godsdienst: haar rol in de levenspraktijken van mensen en in de samenleving. Hebben religieuze mensen de juiste levenswijze en is de plaats van religie in samenleving en cultuur wel helemaal geslaagd?

Dit boek is voortgekomen uit het project 'Akademie-assistenten', aanvankelijk opgezet vanuit en met ondersteuning van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen (KNAW), vervolgens overgenomen door de Faculteit Filosofie, Theologie en Religiewetenschappen en de Faculteit der Letteren aan de Radboud Universiteit Nijmegen. Getalenteerde studenten kregen de gelegenheid zich te bekwamen in het doen van onderzoek. Dit bestond uit het schrijven van één of meer *lemmata*, aan de hand van *exempla*, exemplumrische gevallen of voorbeelden van religiekritiek, bestemd voor een website met een Wikipedia-achtige opzet (zie <http://www.ru.nl/akass>). De verzameling die aldus tot stand is gekomen omvat uiteenlopende uitingen van religiekritiek die wat inhoud, genre, stijl en vorm verschillen. Uit deze verzameling is geput voor dit boek, waarbij gekozen is voor een passende uitsnede. De website zal nog verder worden aangevuld de komende jaren. Het project is inmiddels een onderdeel geworden van het Honours-Programma van de Faculteit Filosofie, Theologie en Religiewetenschappen.

De verzameling *exempla* is uiteraard verre van volledig. Het materiaal is zo overvloedig dat geen enkele verzameling daaraan recht kan doen. We is de verzameling voldoende groot om de religiekritiek door de eeuwen heen in haar verscheidenheid te kunnen tonen. De lezer mag dan ook geen diepgravende studie verwachten, maar een tentoonstelling die een aardig beeld geeft van waar religiekritiek over gaat. Wat we in het project voor ogen hadden was om onbevooroordeeld de uitingen van religiekritiek te verzamelen — en pas dan de vraag te stellen wat de verbanden tussen al deze uitingen zouden kunnen zijn. Die vraag is nog lang niet beantwoord: dit boek is een eerste poging. Wij vragen de lezer daarom onbevooroordeeld naar het materiaal te kijken en zelf verbanden te ontdekken — aan de hand van de bescheiden commentaren die de schrijvers al geven.

De drie delen zijn samengesteld en van toelichting voorzien door drie akademie-assistenten uit het jaar 2014: Lisanne Jansen, Rozemarijn Oosthoek en Nikki Heinsman. Zij maakten gebruik van het werk van andere akademie-assistenten

die de gelegenheid kregen hun eigen werk nog een laatste redactie te geven; hun namen staan onderaan elk lemma en in de verantwoording aan het slot van dit boek. Het project werd begeleid door ondergetekenden, universitair docenten bij achtereenvolgens de Faculteit der Letteren en de Faculteit Filosofie, Theologie en Religiewetenschappen. Zij zijn ook (mede)verantwoordelijk voor de eindredactie van dit boek. Bovendien danken wij Tim Baartmans voor zijn aanvullende redactionele werk.

Rob van de Schoor
Marin Terpstra